

LA RESURRECCIÓ DELS MORTS SEGONS LA TRADICIÓ JUEVA TARGÚMICA

per Josep RIBERA FLORIT
Universitat de Barcelona

1. *La idea de resurrecció en la literatura bíblica*

La imatge pluriforme de la resurrecció dels morts que presenta l'exegesi targúmica i que s'inspira en la literatura apocalíptica arrenca inicialment de la mateixa Escriptura. És força probable que abans del conegut text resurreccionista de Daniel (12,2) totes les insinuacions que es poden trobar en la Bíblia relacionades amb la resurrecció tinguin més aviat un sentit simbòlic i, tot al més, dubtós¹.

El Déu bíblic és senyor absolut de la vida i de la mort (Dt 32,39; 1Sm 2,6), que pot atorgar a qui vulgui el poder de ressuscitar un mort (1Re 17,17-24; 2Re 4,31-37). En la Bíblia es parla també del *she'ol* com a lloc propi dels morts, a on, si hi ha algun rastre d'existència, tanmateix aquesta no es pot anomenar vida. D'aquest indret ningú no en torna (1Sm 12,23), tot i que Déu lògicament té poder per a fer-ho (1Sm 2,6). Malgrat tot, el binomi vida-mort en la Bíblia sol entendre's en un sentit més aviat translàtic, metafòric, referint-se a una situació o de gran benestar o deplorable tant físicament com moral (Sl 49,16), i afecta ja sia l'individu ja la comunitat israelita en si. En aquest sentit cal entendre els textos bíblics d'Os 6,1-3; Ez 37,1-14 i, potser, el text apocalíptic d'Is 26,19.

La concepció bíblica de vida i mort, i del poder diví sobre elles, s'inspira probablement en el cicle ba'alístic de mort i resurrecció de la natura, atribuït a Jahvè. Posteriorment influeix també en la teologia bíblica el dualisme persa de lluita i victòria del principi del Bé (Ormuz) sobre el del Mal (Ahriman). En la mateixa dinàmica d'evolució ideològica de la Bíblia es desenvoluparan les idees de la retribució del just perllongada al més enllà, i del manteniment dels llaços de comunió entre l'home pietós i Jahvè després de la mort. Ara bé, l'avinentesa definitiva per al desenvolupament de la idea de la resurrecció en sentit estricte, té lloc arran de la persecució d'Antíoc IV Epifanes².

1. Cf. R. MARTIN-ARCHARD, *Résurrection*, dins DBS X (1981) 437-472.

2. Cf. L. J. GREENSPOON, *The Origin of the Idea of Resurrection*, dins B. HALPERN - J. D. LEVENSON (edd.), *Traditions in Transformation*, Winona Lake 1981, pp. 247-321.

Per altra banda, en l'aspecte antropològic, la Bíblia no considera el cos humà com a part integrant de l'home, sinó que és el mateix ésser humà en quant aquest expressa mitjançant el cos totes les seves facultats anímiques i físiques, formant una unitat indivisa; l'home bíblic no és una ànima encarnada, sinó un cos animat. Només quan el dualisme neoplatònic d'esperit i matèria envaeix la ideologia jueva, la resurrecció s'entendrà també com a pervivència única de l'esperit³.

Així, doncs, sols a partir del s. II aC trobem en la literatura Bíblica (Daniel, Macabeus) i postbíblica (Apocalíptica) una visió clarament resurreccionista, que prendrà una configuració cada vegada més precisa en les literatures jueves i cristianes posteriors. Si el text de Macabeus (2Mc 7) és una reflexió teològica sobre la retribució en el més enllà, el de Daniel (Dn 12,2) entra de ple en la visió apocalíptica de la història.

2. *La resurrecció en la literatura apocalíptica*

La literatura jueva apocalíptica s'estén del s. II aC al I dC i no té continuació en el judaisme rabínic. És una literatura basada en una concepció molt marcada pel dualisme històric: el bé-el mal, Israel-les nacions, aquest món-el món futur; comporta una visió pessimista del món present i fomenta l'esperança de la pròxima victòria escatològica de Jahvè, fonamentada en la convicció del compliment de les profecies que encara no s'han acomplert. El concepte de resurrecció en la literatura apocalíptica s'ha d'emmarcar dintre la perspectiva del regne escatològic de Jahvè, que inclou l'execució de la justícia divina mitjançant la retribució final: la recompensa i el càstig definitius⁴.

En la literatura apocalíptica hom pot descobrir dues fases evolutives respecte a la idea de resurrecció. En la primera, la més antiga i que s'estén des dels dos segles abans del cristianisme i en la qual manca una delimitació clara entre el món present i el futur, la resurrecció s'entén d'una faiso més aviat monista i terrenal, però ja s'hi nota certa tendència dualista, espiritualizant. Les obres més significatives d'aquest període són: el llibre dels Jubileus, el primer llibre de l'Henoc etiòpic, el Testament dels Patriarques, els Oracles Sibillins i el llibre segon de l'Henoc etiòpic. El llibre dels Jubileus presenta la imatge més aviat espiritualitzada de l'Israel fidel en la nova Jerusalem. Dintre el bloc heterogeni dels llibres d'Henoc, el primer fa una escenificació terrenal, paradisiàca del regne de Déu, del qual formen part els justos un cop ressuscitats. En el quart llibre d'Henoc, igual com en sant Pau, es parla de tres estats existents al final dels temps: els justos que han mort, els justos que no moren i els dolents. Segons el llibre dels Patriarques, només els justos ressusciten, mentre que els malvats són aniquilats. En l'oracle tercer de la Sibilla el regne de Déu es representa en un pla terrenal i la resurrecció es concep com a premi. En el llibre segon d'Henoc, posterior als esmentats, la resur-

3. Cf. LÉON DUFOUR, *Resurrección de Jesús y Mensaje Pascual*, Salamanca 1978, pp. 56-62.

4. Cf. A. DIEZ MACHO, *Apócrifos del Antiguo Testamento. I Introducción general*, Madrid 1984, pp. 351-389; cf. també J. H. CHARLESWORTH, *The Old Testament Pseudepigrapha*, Londres 1985, vol. II, sota el vocable *Resurrection*, p. 988.

recció precedeix clarament el judici final i té lloc una transformació terrenal o ultraterrenal dels justos. En canvi, en el llibre cinquè d'Henoc es descriuen amb tota precisió les etapes de l'era escatològica: regnat de Déu a la terra, resurrecció dels morts, judici final, formació dels cels nous, glorificació espiritualitzada dels justos, condemna dels malvats a la gehenna.

En la segona fase de la literatura apocalíptica, que pertany al s. I dC, hi ha una clara distinció entre aquest món i l'altre, amb una accentuada espiritualització i elevació celestial dels justos ressuscitats. Les etapes de l'era escatològica es troben molt ben delimitades en l'apocalipsi siríac de Baruc: època messiànica terrenal, resurrecció corporal, judici final i transformació dels justos a l'estil angèlic amb la degradació dels malvats condemnats a l'infern. La mateixa línia segueix el llibre quart d'Esdres, a on afegeix un període intermedi entre el regnat del Messies i el moment de la retribució final. Una prova evident de la varietat de versions sobre l'era escatològica i la resurrecció és el llibre de l'Assumpció de Moisès, on no es troba ni Messies ni regne de Déu terrenal, sols el triomf d'Israel i el regne de Déu en el món esdevenidor.

Sintetitzant les tendències apocalíptiques sobre la resurrecció, trobem: una tendència monista, en què la persona desapareix després de la mort i torna a aparèixer en la resurrecció; una altra tendència, de signe dualista, defensa la immortalitat de l'ànima i la resurrecció del cos; en aquest cas la felicitat completa només s'assoleix mitjançant la reunió del cos i l'ànima. Es troba també una tendència espiritualista de caire neoplatònic, segons la qual solament l'ànima roman immortal, mentre que el cos no ressuscita; tanmateix, una tendència més sincretista defensa la transformació del cos espiritualitzat a imatge dels àngels. Per altra banda, la resurrecció a vegades s'entén com a recompensa, raó per la qual els malvats no ressusciten sinó que són definitivament aniquilats⁵.

Dintre els corrents religiosos jueus escatològics cal esmentar el dels Essenis de Qumran. En la seva doctrina sectària les al·lusions a la resurrecció són escasses i ambigües. El pas radical de la mort a la vida per als membres de la comunitat es fa en el moment d'incardinar-s'hi; hom passa del camí de la perdició al de la salvació i d'aquesta faïso s'insereix plenament en l'era escatològica. Segons aquesta perspectiva, per als membres de Qumran la mort física és relativa i de poca transcendència en quant que ja es troben dintre l'esfera del regne de Déu escatològic⁶.

3. La resurrecció segons la ideologia fariseo-rabínica

Els fariseus, descendents dels *hasidim* de l'època macabea, accepten plenament la resurrecció, mentre altres grups jueus contemporanis la rebutgen per considerar-la una innovació sense fonament en la Torà: així ho pensen els saduceus, samaritans i altres grups dissidents dels fariseus. En imposar-se la ideologia farisea

5. Cf. G. NICKELSBURG: *Resurrection, Immortality and Eternal Life in Intertestamental Judaism*, Cambridge 1972, pp. 170-176.

6. Cf. MARTIN - ACHARD, *Résurrection* 478-481.

com a doctrina jueva ortodoxa reflectida en la Mishnà (*Sanhedrin* X, 1a), la creença en la resurrecció esdevé un dels dogmes del judaisme⁷.

Quant a la resurrecció en si i al temps que la precedeix, hi ha entre els rabins diversitat d'opinions semblants a les manifestades en el corrent apocalíptic, és a dir, la doble tendència antropològica hel·lenística i veterotestamentària, posant l'èmfasi ja sia en la pervivència de l'ànima i en la seva immortalitat, ja sia en la unitat del cos i de l'ànima reduïts a la mínima expressió de llur existència fins al moment de la resurrecció final. La imatge més bíblica de la resurrecció com a retorn a la vida s'inspira en el cicle de la natura, sobretot de la vegetació que amb la pluja i la rosada floreix. En una visió més hel·lenista, la resurrecció es concep com a reanimació del cos, com una re-creació.

El rabinisme tracta altres aspectes relacionats amb la resurrecció. L'escola de Shamai, per exemple, considera que el cos reanimat és el mateix d'abans de la mort, mentre que per a Hil·lèl és un nou cos. La qüestió de fons és com es pot conservar la identitat personal després de la mort. Una altra qüestió versa sobre l'indret de la resurrecció; Israel sembla ser el lloc predestinat, la qual suposició implica sens dubte considerar la resurrecció en un sentit positiu de premi en si mateixa. En tot moment el judaisme reconeix que Jahvè és senyor absolut de la vida i de la mort i sols Ell pot tornar els morts a la vida. Certament, si comparem la doctrina rabínica sobre la resurrecció amb l'apocalíptica, trobem en el rabinisme una accentuació de l'aspecte terrenal i concret de la resurrecció, mentre que la literatura apocalíptica en remarca la dimensió transcendent i celestial⁸.

4. *La resurrecció segons l'exegesi judeo-targúmica*

El targum vol ser un reflex fidedigne del text bíblic, i així com la Bíblia fins que pren la seva estructura definitiva és un cos literari viu que assimila l'evolució ideològica i religiosa del poble d'Israel, també l'exegesi targúmica perllonga en la seva interpretació evolutiva la vitalitat del text bíblic. Per aquest motiu, en el concepte de resurrecció tal com apareix en el targum es descobreix un pluriformisme ideològic. Cal tenir en compte que s'ha de concebre el Targum en totes les seves modalitats com un gènere literari propi i per això estudiar-lo en el seu conjunt i no de manera parcial distingint entre el Targum palestinenc i els targums anomenats oficials. El targum empra sempre un mètode hermenèutic anomenat *derash*, i aquest mètode fa que en els textos literaris targútics que coneixem s'acumulin tendències ideològiques de diferents corrents i èpoques, que es reflecteixen molt bé en el concepte de resurrecció⁹.

7. Cf. H. C. C. CAVALLIN, *Life after Death; Paul's Argument for the Resurrection of the Dead in ICor XV, Part I: An Enquiry into the Jewish Background*, Lund 1974, pp. 175ss. La preocupació per fonamentar en l'Esclatpura la resurrecció de Crist apareix també en el NT, vegeu MARTIN - ACHARD, *Resurrection* 568.

8. Cf. G. STEMBERGER, *Zur Auferstehungslehre in der rabbinischen Literatur*, dins *Kairos* N F 15 (1973) 238-266.

9. Cf. J. RIBERA, *La Escatología en el Targum Jonatán y su relación con el Targum Palestinense*, dins *II Simposio Bíblico Español*, Valencia 1987, pp. 487-499.

El targum utilitza els termes *qwm* i *hy'* presos de la mateixa Bíblia, en concret del profeta Isaïes, per a expressar la idea de resurrecció. Sols Déu té el poder de ressuscitar: «Quatre són les claus que es troben en les mans de Jahvè, Senyor de tots els segles, i que no són lliurades ni als àngels ni als serafins:... la clau dels sepulcres, car així ho comenta l'Escriptura dient: "Heus ací que Jo obriré els vostres sepulcres i us faré sortir de les vostres tombes, poble meu" ...» (NeoGn 30,22), on se cita el text d'Ez 37,12. També llegim en el TgJonIs 26,19: «Tu ets el qui fas reviure els morts i fas sorgir vius els ossos dels seus cadàvers...» En altres indrets la Paraula de Déu (*memra*) és la que ressuscita: «Vet aquí que Jo ara, Jo amb la meua Paraula sóc... Jo sóc el qui dóna la mort als vius en aquest món i el qui dóna la vida als morts en el món esdevenidor...» (NeoDt 32,39)¹⁰.

A causa de l'ambigüitat d'alguns textos, és difícil a vegades saber si el targumista parla d'una resurrecció universal o parcial. El TgPal utilitza expressions genèriques, com «resurrecció dels morts» (NeoGn 19,26; 25,34), «vida del món futur» (PsjGn 25,29.32), que suposen una resurrecció general. El text de NeoGn 3,19: «perquè ets pols i a la pols tornaràs i de la pols t'has d'aixecar per a donar compte i raó de tot el que has fet en el dia del gran judici», es refereix directament a Adam, si bé, segons el pensament del targumista, es pot aplicar a tots els descendents d'Adam. En el text del TgJonIs 38,16 que diu: «Jahvè, a tots els morts ha promès de donar la vida...», pel context sembla que es tracti de la resurrecció universal. D'aquest mateix tarannà sembla TgJonOs 6,2: «En el dia de la resurrecció dels morts ens aixecarem per a viure a la seva presència» (cf. també Is 45,8; 57,16).

En altres indrets la resurrecció cal entendre-la en sentit limitat. Així en el mi-drash de les Quatre Claus (NeoGn 30,22) s'afirma: «... i et faré pujar de les teves tombes, poble meu»; de manera semblant en PsjNm 11,26 es diu: «... i després reviuran tots els morts d'Israel i gaudiran dels béns que els estaven preparats des del principi». Al seu torn, el fragment conegut del TgPalEz 37,1-14 limita, segons sembla, la resurrecció a l'Israel de l'exili. Per altra banda, la resurrecció s'entén, com és lògic, en sentit limitat quan té caràcter de recompensa i la seva privació, de càstig. La paràfrasi de TgJonIs 26,19 («Tu ets el qui fas reviure els morts i fas sorgir els ossos dels cadàvers; entonaran himnes davant teu tots els qui foren llençats a la pols, perquè rosada esplendorosa és la teua rosada per als qui compleixen la Llei, però als malvats, a qui atorgares poder i ells actuaren en contra de la teua Paraula, els lliuraràs a la gehenna») dóna la sensació de considerar la resurrecció com una recompensa¹¹.

El temps i l'escenari de la resurrecció es presenten de manera força concreta en el TgPal, que considera la resurrecció com l'entrada en el món futur (NeoGn 39,10; PsjEx 15,12; Nm 15,32...). En canvi, en el TgJon no hi ha una distinció explícita entre aquest món i el món futur ni la resurrecció suposa de forma clara sinó ambigua la inauguració de l'altre món (TgJonIs 57,16: «... ja que Jo faré tornar als

10. Sobre el concepte de resurrecció en el TgPal cf. A. RODRÍGUEZ CARMONA, *Targum y Resurrección. Estudios de los textos del Targum Palestinense sobre la Resurrección*, Granada 1978.

11. Cf. J. RIBERA, *El Targum de Isaías. Versión crítica, introducción y notas*, València 1988, p. 137, n. 12; cf. també *Introducción*, p. 51.

esperits dels morts i les ànimes que Jo he fet»); àdhuc en alguns passatges (TgJonIs 26,19; 42,11; 45,8) l'escenari de la resurrecció se situa plenament en aquest món¹².

Un altre aspecte digne de consideració és la idea que el targum té de la resurrecció. En alguns indrets la resurrecció es considera com el mitjà indispensable per a dur a terme el gran judici final (NeoGn 3,19; TgJon 26,19; 45,8; Os 6,2); però en altres passatges la resurrecció pren el sentit de recompensa, tal com insinua la relació entre resurrecció i rosada (TgJonIs 26,19), entre resurrecció i guarició (TgJonOs 6,1-2) i la connexió entre el compliment de la Llei i la resurrecció (TgJonZc 3,7: «... si observes el compliment de la meua Paraula (*memra*)... en la resurrecció dels morts et ressuscitaré i et concediré que els teus peus caminin entre els serafins»); però, sobretot, és significatiu quan la privació de la resurrecció implica un càstig: així són privats de la resurrecció els qui donen culte als morts (TgJonIs 26,14); els egipcis ofegats en el mar Roig (NeoEx 15,12) i el qui practica la usura (TgPalEz 37,10)¹³.

El targum afegeix també alguns dels detalls que trobem en la literatura apocalíptica: es parla del toc del *shofar* (PsjEx 20,18; Zc 14,4 Ms Reuchlinianus), de la terra o de les tombes que s'esberlen per a fer sortir els morts (TgJonIs 42,11; 45,8; TgPalEz 37,12-13), dels morts que s'aixequen de la pols (NeoGn 3,19; TgJonIs 26,19). No hi ha dubte que en aquests detalls, com en altres aspectes esmentats suara, la visió d'Ez 37 interpretada en clau resurreccionista hi tingué un influx decisiu¹⁴.

Es pot concloure, doncs, afirmant que el targum, ja que és l'exegesi jueva més genuïna de la Bíblia, ens mostra alguns dels aspectes de l'evolució pluriforme de la idea de resurrecció en el judaisme antic; endemés, en el TgJon podem descobrir trets d'època més antiga comparats amb els del TgPal, si bé emmarcats tots ells dintre les tendències apocalíptiques i farisees del judaisme, i de les quals es fa ple ressò el Nou Testament.

Josep RIBERA FLORIT
Conc. Arenal, 17-21 ED 4,4
08027 BARCELONA

12. Cf. R. P. GORDON: *The Targumists as Eschatologists*. Dins *VT suppl* 29, Leiden 1978, pp. 116-117.

13. Cf. R. LE DÉAUT: *Targum du Pentateuque; Exode*. Vol. II, Paris 1979, pp. 106-107.

14. Cf. RODRÍGUEZ CARMONA, *Targum y Resurrección* 75-93.

Summary

It is possible to assert from the present paper that the Targum —since it is the most genuine exegesis of the Bible— shows some aspects of the pluriform evolution of the resurrections concept in the Old Judaism; besides in the *Targum of Jonatan* (TgJon) we can discover features of a more ancient epoch compared with the *Palestinian Targum* (TgPal), even though all of them framed within the Apocalyptic and Pharisaic Jewish tendencies from which there is full echo in the New Testament.